

ԱՇԽԱՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ստորագրութիւն հովհաննէս Գաւառացի՝ :

ՏՓԽԻՍ է մայրաքաղաք Սրաց՝ աշուանի առ հնովքն և ՚ի նորումն, և զարդիս աթոռ փոխարքայի կայսերութեան Ռուսաց, վասն որոյ և լրագիրն Վովկաս՝ մանրամասնաբար խօսի զնմանէ, տես անդ¹ :

Վախէթ է նահանգ Սրաց ՚ի հարաւ կուսէ մեծի լերինն Վովկասու, կամ լաւ ևս ասել՝ առ ստորոտով նորին. ՚ի հնումն էր սա առանձինն թագաւորութիւն, ազատ ՚ի թագաւորութեանց Վարթայ և Իմէրէթի. և արքայանիստ քաղաք սորա էր Վրեմ, ըստ զանազան հին պատմագրաց, որպէս և յաւուրս Շահաբասայ առաջնոյ արքայի Պարսից դեռ ևս կանգուն կայր թագաւորութիւնն, և թագաւորն յերեսաց նորա ընդ Սովրսաբայ թագաւորին Տփլեաց փախեալ յաշխարհն Իմէրէթի : Ի հնումն անթիւ յաճախութիւն էր եկեղեցեաց ՚ի քաղաքիս, բայց ապա հիմն ՚ի վեր կործանեցան յաւազակաց Վեկաց (վիկի), և արդ քաղաքն համընդ դադար բնակութեան աւազակացն այնոցիկ է : Վահանգն Վախէթի բաժանի յերիս գաւառս, ՚ի Սելաւ կամ ՚ի Վախէթ, ՚ի ներքին և ՚ի վերին Վիսեղս, և քաղաք երկուց Վիսեղաց՝ Սղնախ, զորոց առանձինն կայ մեզ խօսել ՚ի ստորեւ :

() Դ երկրին Վախէթի է ըստ ամենայնի քաղցր և ախորժական և բարեյարմար, և ջուրք նորա բարեհամբ. ունի զմեծ գետն Մազան՝ որ սկըսեալ ՚ի լերանց Վովկասու և ընթացեալ ընդ բովանդակ երկարութիւն դաշտին՝ խառնի ընդ Սօր գետ՝ որ բլխի ՚ի Վոմբու լերանց, և ընդ նմա միացեալ խառնին ՚ի Վուր գետ մերձ ՚ի Սամուխ դաշտ :

¹ Տես երես 56 :

² Խօսեցեալ է և մեր քաղաքէս յօրագրիս, 1849, երես 91 :

Նրկիրն է բերրի և այգաւետ, վասն որոյ և յամենայն տեղիս անուանի է զինին Վախէթի : Ընակիչք երկրիս յաղթանդամք են և հսկայաձեք և զեղեցկադիտակք : Որպէս վերագոյն յաղագոյնց նահանգաց կանխեցաք ասել, ըզնոյն և յաղագս բնակչաց Վախէթի ասել արժան է, զի են ընդ ծառայութեամբ տէրութեանն, և կամ ստրուկք իշխանացն Սրաց :

Վրեմ է հին մայրաքաղաք Սրաց և արքայանիստ տէրութեանն Վախէթի, ընդ ստորոտով մեծի Վովկասու, ՚ի վերայ հարթաժաւալ տեղւոջ. յարեմտեան կողմանէ սորա անցանէ վըտակ մի Մազան գետոյ. աւերեալ է քաղաքս ՚ի ժամանակաց անտի արքային Շահաբասայ առաջնոյ, և աւազակք Վեկաց իբրեւ ՚ի կաղազս թագուցեալք, պատեհի մնան աւարհարութեան. յեկեղեցեաց դեռ ևս բազումք կան կանգուն, և բազումք խոնարհեալք :

Սելաւ քաղաք առաջին առ ստորոտով Յիւ (յուր) կոչեցեալ լերին ՚ի բարեյարմար տեղւոջ յայսկոյս Մազանայ յանդիման Վրեմայ. օդ և ջուր սորա քաղցր և գովելի. ՚ի նախնուն բերդաքաղաք էր, և երբեմն արքայանիստ Սրաց : Տունք հայոց հասանէն մինչև 9600, ունին զերկու եկեղեցիս յանուն սրբոյն Վարդայ : Սաղք հայոց երկու, մի՝ բնիկ Սելաւեցոց, իսկ միւսն՝ գաղթականաց ՚ի զանազան տեղեաց հայոց՝ անուանեալք Չուէլգալավանցիք (հին պարսկ. չուէլգալ) : Հին բերդն բազում ուրեք քակտեալ և աւերեալ և ամենեկն անպիտան է. իսկ նորն որ ՚ի Սրաց ժամանակէ անտի մնացեալ դեռ ևս կանգուն կայ, և յերիս մասունս բաժանի, և ՚ի միում մասին բանտարանն է արքունի. իսկ երկուքն՝ այնպէս ամայի, և երեւելի չինութիւնք նորա մասամբ իւր թաթարեալք և աւերեալք : Տունք Սրաց հասանէն 9300, ունին զ2 եկեղեցիս և զմի հոգևոր դպրոց : Ստ չիք ինչ արժանի յիշատակութեան, բաց յարքունի ուսումնարանէն՝ որ գեղեցիկ ձևով յերիս կարգս բաժանի. մի՝ վասն վերա-

տեսչի ուսումնարանին, երկրորդն վասն հասարակ վարժապետաց, երրորդն վասն աշակերտաց՝ որք յերիս դասս որոշեալ են : Ի մերայնոց կիսով չափ գիտեն ըզլեզու Հայոց, այլ հասարակեալ լեզու նոցա է լեզու Արաց :

Առիսապիր է գիւղ յարեւմտս կոյս (Թ)էլաւայ, հեռի 'ի նմանէ Եօթն մղոնաւ. տունք Հայոց են 100 թուով, իսկ Արաց առաւելուն. եկեղեցի Հայոց փայտակերտ է և անշուք. չիք որ աստ 'ի մերայնոց որ զլեզու Հայոց գիտիցէ, այլ զԱրացն առնուն 'ի կիր :

Վիստաւուր՝ է գիւղ Արաց հեռի 'ի (Թ)էլաւայ քսան և հինգ մղոնաւ, տունք Հայոց 30. աստ ևս չիք որ փտակ լեզուիս Հայոց. եկեղեցի Հայոց հասարակ, ժողովուրդն ամենեքին ստրուկք իշխանացն Արաց : ()դ գեղջս չէ գովելի :

Ատան է գիւղ Արաց առ ստորոտով լերին Աովկասու, յայնկոյս Ալազանայ՝ մերձ լեռնականացն Աւսուրայ, (Թ)իուլի և Փշաւի. տունք Հայոց 27, եկեղեցին փայտեայ և անշուք. չգիտեն մերայինք զլեզու Հայոց. տունք Արաց բազումք. առհասարակ ստրուկք են իշխանաց Արաց :

Հայամ գեղջէ ելանեն ճանապարհորդք առ լեռնականս և առ այնոսիկ որք դեռ ևս կան 'ի կռապաշտութեան, և ոմանք պատուեն զգլուխ զենեալ այծու, մանաւանդ թէ պաշտօն տանին այնմ, և 'ի հանդիսի աւուրս իւրեանց զոհեալ զայծ մի՝ ուտեն զմիսն և ըմպեն գինի, և զգլուխ այծուն հանեալ 'ի ցից բարձր՝ սկսանին երգել Վայ Վալէլայ. և յորժամ զվասն էրն այնորիկ հարցանիցէ որ, ասեն ծերունիք նոցա և օրինացն վարդապետք, թէ Աստուած վասն մեր յղեաց յերկնից զգիրս՝ և եկեր զայն այծն, և զօրութիւն գրոյն բնաւորեալ է 'ի գլուխ այծուն, վասն որոյ պատուեմք զայն : Շօիք են նոքա յոյժ յոյժ, տեարք բազում անդէից և հօտից, թէպէտ առ ահի տէրութեանն չկարեն համարձակ առնել զայս ծէս՝ ըստ որում 'ի տէրութենէն ունին զբա-

րողիչ քահանայս մեծ ուժիօք. սիրողք են յոյժ քահանայից՝ ոչ ինչ խտիր դնելով 'ի նոսա յաղաքս ազգին կամ կրօնիցն, և 'ի տեսանէն բանան զգլուխս և Արաց բարբառով զօրհնութիւն հայցեն. և որ զարմանալին է՝ 'ի յիշատակ ննջեցելոց մեծ ծախս առնեն, մինչև զտասն կամ զքսան կով և եզինս զենուլ և առնել զպատարագիս. բայց խղճալի քահանայն Արաց զատ 'ի մատուցանելոյն զպատարագն յայսպիսի դէպս չզօրէ ինչ, ըստ որում որպէս մի 'ի հասարակ մարդոցն ստեալ լուրեայն հայի 'ի նոսա. յայնժամ յառնէ մին 'ի ժողովրդականաց անտի՝ զորքահանայ անուանեն ծիսի իւրեանց, այր ծերունի և դիւաբախ, և առնու նա զմեծ կահոյր մի լի գինեալ 'ի ձեռս իւր և յառնէ յոտին, սկսանի զպէսպէս անուանս սրբոց կամ նախահարց իւրեանց յիշել, կամ յոր բլուրս, յոր ձորս խաչ կամ գերեզման կամ նշան ինչ կարէ մտածել, կարդայ զնոսա յանուանէ տեղեացն, զի օգնեսցեն ննջեցելոյն, և փոքր ինչ 'ի գինւոյն հեղեալ յերկիր՝ ապա ըմպէ զամենայնս. և 'ի վերայ այսր ամենայնի՝ դաշամք յուխտ մտանեն ընդ հարազատ քահանային Արաց, զի 'ի մատուցանելն զպատարագ՝ զհոգի ննջեցելոյն յարքայութիւն մուծցէ, վասն յուսմպետս չանցանելոյ ծախուցն. և թէ համարձակեսցի քահանայն ասել թէ իւրաքանչիւր որ ըստ գործոց իւրոց և արդեանցն երաւութեան ժամանէ կամ զատապարտի, անդէն վաղվաղակի 'ի քթթեալ ական մահու սպանանեն զնա : Ի մտանէն նոցա 'ի տուն Աստուծոյ կենդանոյ՝ եթէ քահանայն կամ սարկաւագն բուրվառաւ շուրջ եկեսցէ ըստ սովորութեն, իսկոյն 'ի միջաց իւրեանց հանեն զծրխպամորձն՝ և առեալ 'ի բուրվառէն զհոգի դնեն 'ի ծխպամորձն և քարշեն յեկեղեցւոյ 'ի ժամերգութեանն. բազում անգամ, որպէս և ես 'ի բազմաց լուրեալ և տեղեկացեալ եմ 'ի ծխական քահանայից Արաց, 'ի մատուցանելն ըզպատարագ՝ գան ոմանք զինաւորեալ զինու պատերազմողաց՝ հրացան 'ի ձե-

ուին, և ելեալ 'ի բեմն առ ժամարարն և ստիպեն փութով տալ ինքեանց զհաղորդութիւն, զի 'ի ճանապարհ կամ 'ի գողութիւն երթան. և ահա անդ է վտանգն տարակուսելի: Արօնասէրք են ամենայն լեռնայինք և մեծաւ եռանդեամբ համբուրեն զխաչ, զաւետարան և զմասունս սրբոց և զպատկերս, բայց աւելորդապաշտք են յոյժ յոյժ. 'ի մէջ ամենեցուն զխաչն և զանուն սրբոյն 'Կէորդայ յարգեն մեծապէս, մինչ զի կանայք նոցա՝ ոմանք զքսան, ոմանք և զերեսուն աւելի կամ պակաս նշանս իաչի կարեն 'ի վերայ հանդերձից իւրեանց՝ 'ի զանազան կոտորոց 'ի պէտպէս գունոց:

'Ի լերինսն յայնոսիկ գտանի տուն մի կամ տոհմ յանուն 'Արշակունի՝ կռապաշտ, բայց ճոխացեալք են յոյժ մեծութեամբ, և են արք ականաւորք: Պատմեն ականատեսք՝ թէ 'Արշակունի անուանեալքն են արք հսկայաձեւք և հայասէրք, և թէ ասէն զինքեանս սերեալս 'ի Հայոց, ունելով 'ի դաստակերտի իւրեանց զաշտարակ մի լի հնութեամբ ազգիս՝ զոր օրինակ զգիրս, զգանազան զէնս, զգրամս, և այլն. և եթէ այսօրիկ ճշմարտք իցեն՝ ինձ այսպէս թուի՝ թէ 'ի վերջովի աշխարհի մերոյ յաւուրս թագաւորութեանն 'Արշակայ որդւոյ Տիրանայ 'Արշակունւոյ՝ մինչ 'Արշակ արքայն մեր յուսացեալ 'ի Վիրս դեգերէր անդ՝ 'ի սերնդոց նորա մնացեալ իցեն, և ապա յանցանել ժամանակաց դարձեալ իցեն 'ի կռապաշտութիւն. բայց այս ևս ստոյգ է, զի անուն տոհմին յայտնի է ամենեցուն 'Արշակունի անուամբ մինչև Ռուլ, Խլսուր և այլ մերձակայ լեռնականաց՝ ճանաչել զնոսս տոհմ մեծ, և առ հասարակ 'Արշակունի անուամբ՝ զտուն նոցա իմանան. և այն տեղիք չեն ընդ իշխանութեամբ Ռուսաց, այլ իւրաքանչիւր ազգ տանուտէրական իշխանութեամբ կռաւարին:

Սանիէօր է գիւղ ինչ հեռի 'ի թէլաւայ հինգ ժամու՝ յայնկոյս 'Արշական գետոյն առ ստորոտով Վովկասու. տունք

Հայոց են 32, ունին զմի եկեղեցի, և տունք Վրաց բազումք. երկիւղալի է ճանապարհ սորա յաւազակաց 'ի եկաց:

Շաքրիան է գիւղ հեռի 'ի թէլաւայ եօթն ժամու՝ յայնկոյս 'Արշական գետոյն, առ ստորոտով մեծի լերինն. տունք Հայոց 16:

Շիլդայ է գիւղ Վրաց հեռի 'ի թէլաւայ՝ ութ ժամու՝ յայնկոյս 'Արշականայ գետոյն, առ ստորոտով յիշեալ մեծի լերինն, և գրեթէ դրակից մերձաւոր 'ի եկաց. վասնորոյ որպէս Վիրք գիտեն զլեզու 'ի եկաց՝ նմանապէս և 'ի եկք գիտեն զլեզու Վրաց. երբեմն 'ի եկք 'ի Շիլդայ և երբեմն Վրացիք 'ի եկք կիս անպատակեն՝ անպակաս յամենայն ժամանակս:

Տուրիսցիխէ՝ գիւղ Վրաց խառն ընդ Հայոց՝ տունք Հայոց 25, յայնկոյս 'Արշականայ. օդ տեղւոյն ջերմ է յամառան, և ջուրն չէ յարմար, և ունին զմի փայտեայ եկեղեցի:

Առճատան է գիւղ Վրաց յայնկոյս 'Արշականայ առ ստորոտով Վովկասու, հեռի 'ի թէլաւայ միով աւուրք. տունք Հայոց տասն, իսկ Վրացն բազումք յոյժ. երկիւղալի է այս գիւղ՝ ըստ որում՝ եզկիք յամենայն աւուրս անպակաս երթեկեն, և որպէս զմերձաւոր ծանօթս ճանաչեն զբնակսն, մինչև յականէ յանուանէ թուել և զկանայս. ուստի և 'ի գեղջս գտանին բազում աշտարակաձեւ բրգունք վասն երկիւղի, մինչ զի յամենայն գիշերի կազմ և պատրաստ կան ամենայն արք և կանայք զէն 'ի ձեռին, զի և կանայք չեն պակաս աւրութեամբ քան զարս, որպէս և ինձ 'ի միումնուազի պատահեցաւ՝ գալ յայցելութիւն յայս գիւղ մերազգի ժողովրդոյ՝ հանդերձ քանի մի քահանայիք, և 'ի ձեռն բազում պահապանաց և զգուշաւորութեան անցուցանել զմի գիշեր:

Խալմիան է գիւղ Վրաց հեռի 'ի թէլաւայ միով աւուրք յայնկոյս 'Արշականայ՝ առ ստորոտով յիշեալ լերին. սա ևս ըստ այլոց գիւղօրէից երկիւղալի է յոյժ, և տունք Հայոց սակաւք են 'ի նմա:

Պ ուարելէ աւան կամ քաղաքագիւղ յայնկոյս Արազան գետոյն՝ առ ստորոտով մեծի լերինն . ջրաշատ տեղի բայց և երկիւղաշատ . իւրաքանչիւր տուն գրեթէ առանձինն ամրոց իմն է , ուստի յամենայն գիշերի չպակասին արհաւիրք և աղաղակք . տունք Հայոց 35 , իսկ Վրաց մինչև 9700 . Հայք վաճառականք են և այգետեարք , ուստի և ճոխք . գտանին երկու հին բերդք , ունին զմի նոր եկեղեցի աղիւսակերտ . յարեմտեան կողմանէ աւանին առ ձորովն՝ որ հանէ դէպ ՚ի լեառն՝ է բնակութիւնն արքունական զօրաց՝ որ պահպանեն զսահմանագլուխս և զանցս ճանապարհաց :

Երկնանդալ՝ գիւղ ինչ յարեւել կոյս առ հիւսիսիւ , փոքր ինչ հեռի ՚ի թէլաւայ . տունք Հայոց 12 , արք հողագործք և գութհիւք :

Կօնդուէ գիւղ ինչ յարեւել թէլաւայ՝ ոչ յոյժ հեռի ՚ի նմանէ . տունք Հայոց սակաւք են յոյժ , արք բիրտք և հողագործք :

Արիթթուբան՝ գիւղ Վրաց ՚ի վերայ լայնածաւալ գետնոյ , հեռի ՚ի թէլաւայ քսան և հինգ մղոնաւ դէպ յարեւել նորա . տունք Հայոց մինչև 65 , արք հողագործք և ստրուկք . ունին զմի փայտեայ անշուք եկեղեցի յանուն սըրբոյն Սարգսի :

ՃԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ . 1 . Ի բաց թողան քանի մի մանր գիւղորայք , որոց բնակիչք ընդ յիշեալ գիւղս՝ հովուին ՚ի ծխական քահանայից նոցա , մանաւանդ առ սակաւութեանն չունին զառանձին եկեղեցի :

2 . Առ հասարակ ամենայն վերոյիշեալ գիւղորայք են այգաւէտ , և բնակիչքն ստրուկք հողագործք և այգեպանք :

3 . Գիւղորայք յայնկոյս Արազանայ՝ անուանի են պտղաւէտութեամբն . նա մանաւանդ մշակութիւն շերտմոյ յոյժ գերազանց՝ քան զմիւս գիւղորայս յայնկոյս Արազանայ :

4 . Ըստ իմ կարծեաց և ուղիղ մակաբերութեան , առիթ բնակութեան յայնկոյս Արազանայ ոչ այլ ինչ է՝ յայնպիսի երկիւղալի տեղիս , եթէ ոչ ամենայնիւ արգաւանդ պտղաբերութիւն տեղւոյն :

5 . Ի մերոյնոյ յայտմ գաւառի՝ յոյժ պակաս են հայախօսք , բայց փոքր ինչ աւելի քան զբնակիչս Քարթլայ և Իմերէթի :

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԳԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ 2 .

Ինիւնալան Բերքեր .

ՍՆՔ բաց ՚ի նիւթական բերքերէն , նաեւ մտաւոր կամ աննիւթ բաներու ալ պիտոյք ունինք . և աս բաները , որ քաղաքական տնտեսութեան մէջ աւիւնալան Բերքեր կը կոչուին , նիւթական բերքերուն պէս աժէք ունին . — Ինչ ժիշկ մը կաթուածէ զարնուած մարդէն շուտ մը արիւն հանելով՝ զմարդը կը խալըսէ մահուանէ , ուստի իրեն ծառայութեան վարձքն ալ կ'առնէ . որ է ըսել օգտակարութեան աժէքը . բայց աս օգտակարութիւնը՝ որ կաթուածեալին անցաւ , բնաւ նիւթական բանի մը վրայ կեցած չէ . ինչպէս է զգեստի մը վրայ , ուտելիքի մը վրայ կեցած օգտակարութիւնը : Թատրոնի մը մէջ նուագարանները կը զարնեն , դերասանները կը խաղան ուրիշի զուարճութիւն պատճառելու համար . բայց ով որ կ'ուզէ հաղորդ ըլլալ նոյն ուրախութեան՝ պէտք է որ անոր համեմատ վարձք մը տայ , այսինքն զուարճութիւնը գնէ . ասով յայտնի է թէ նոյն զուարճութիւնը օգտակարութիւն մը ունի , բայց անանկ օգտակարութիւն մը որ և ոչ մէկ վայրկեան մը նիւթական բանի մը վրայ կը կենայ , հազա իր օգուտը ցուցնելու մէկ դիէն լըմըն . նալը մէկ կ'ըլլայ : Թէ որ մէկուն երգելը ես լսած չըլլամ , կրնամ համառած ըլլալ անոր երգելէն . նիւթական բանի մը վրայ կեցած չէ որ նայիմ ու համը առնեմ . ուստի թէ որ ուզենամ ես ալ համառնել , պէտք է որ նոյն ան , նիւթական բերքը նորէն հաստուի , պէտք է որ երգիչը նորէն սկսի իր երգը :